

Namiestnik, ochmistrz – אברך, הברך

Chief, Steward – אברך, הברך

EDWARD LIPÍŃSKI

Catholic University, Leuven, Belgium
Address: Adolphe Lacomblélaan 50/11, 1030 Brussel, Belgium; e-mail: elip@telenet.be

SUMMARY: The Hebrew *hapax legomenon* *abrēk* in Gen. 41:43 was unsuccessfully interpreted by various scholars in the light of Coptic or Neo-Egyptian expressions. The correct explanation is provided by cuneiform *abaraku*, attested also in Phoenician as *hbrk* in the inscriptions of Karatepe, Çineköy, and several stamp seals. The initial *h* belongs to the original form of the word, as shown by its spelling in Eblaic bilingual word lists, while the Hebrew form *'brk* must result from the weakening of the laryngeal in this archaic noun. The logogram AGRIG (¹⁰IGI.DUB), read indiscriminately *abaraku* for a long time, must be interpreted as *masennu* / *mašennu* in Neo-Assyrian and Neo-Babylonian texts, at least from the 7th century B.C. on, as shown by the bilingual archives from Ma'lānā/ Ma'allanate, where Aramaic *mšn* corresponds to cuneiform AGRIG. The same title appears in Gen. 41:43, where Joseph is mounted on "the chief steward's chariot" and it is used as a synonym of *'abrēk*, the older pronunciation of which in Hebrew seems to have been *'abrak*, as shown by its explanation in the midrash *Bereshit rabbah* 90, dividing *'brk* in *'āb*, "father", and *rak*, "tender". The original meaning of ¹⁰IGI.DUB and of *mšn*<*mtn* appears to be "reader" or "repeater of words", as shown by Ugaritic *mtn rgm*, and the word thus seems to have first designated the ruler's spokesman.

KEYWORDS: Old Testament, titles *'abrēk*, *hbrk*, *hbrkt*, *mišneh*

SŁOWA KLUCZE: Stary Testament, tytuły *'abrēk*, *hbrk*, *hbrkt*, *mišneh*

Zakończeniem inwestytury Józefa na dworze faraona było jego wstąpienie na rydwan namiestnika (*ha-mišneh*), który mu przysługiwał, i przejazd tryumfalny po stolicy. Rydwan poprzedzali pachołkowie krzyczący *'abrēk* (Rdz 41,43). Wyraz ten występuje tylko w tym tekście biblijnym i stanowi hebrajskie *hapax legomenon*. Autorzy Septuaginty tłumaczyli go κῆρυξ, „herold”, rozumiejąc najwidoczniej, że chodzi tu o jakiś tytuł, ale uważając go za podmiot czasownika „wołać” mimo tegoż liczby mnogiej w tekście hebrajskim: „I herold oznajmiał przed nim, że (faraon) ustanowił go rządcą całego Egiptu”.

Midrasz *Beresit rabba* 90 wyjaśnia *'abrēk* homiletycznie jako *'b bḥkmh wrk bšnjm*, „ojciec co do mądrości, ale dzieciątko co do wieku”, dzieląc

'*abrēk* na dwa wyrazy 'āb, „ojciec”, i *rak*, „delikatny”. Św. Hieronim znał już tę egzegezę homiletyczną i oczywiście nie uznawał jej za wyjaśnienie słowa '*abrēk*'. Jest ona jednak ważna, gdyż wskazuje na ówczesną wymowę '*abrak*' tego wyrazu, poświadczoną o pół tysiąclecia przed '*abrēk*' tekstu masoreckiego. Jeszcze starsze wyjaśnienie, bo sięgające zapewne I w. n.e., czytamy w Targumie Onkelosa: *dēn 'abbā l'malkā*, „Oto ojciec dla króla”, czyli „wszechwładny minister”. Wyraz '*abbā*' jest tu użyty w sensie przenośnym, jak w tytule wiceprzewodniczącego Sanhedrynu: '*ab bēt dīn*'. Był on drugim co do godności po przewodniczącym, który nosił tytuł '*nāšī*', podobnie jak Józef był namiestnikiem faraona. Świadczy to, jak zobaczymy, że jeszcze rozumiano wówczas znaczenie wyrazu '*abrēk*'. Dobrze jest zatem polskie tłumaczenie Stowarzyszenia Pardes: „I wołali przed nim: Wicekról!”²³. Wyjaśnienie podane tam w przypisie jest jednak niespójne i przekład powstał zapewne niezależnie od niego. Jest on widocznie oparty na Targumie Onkelosa. Targum *Neofiti 1* czyta natomiast *jh'j 'bwj d-mlk'*, „Niech żyje ojciec króla!”, co zapewne świadczy o utracie właściwego sensu tłumaczenia targumicznego. Nie jest to zaskakujące, gdyż język *Neofiti 1* wskazuje na okres bizantyjski, ok. IV/V w. n.e.

Wulgata tłumaczy *ut omnes genuflecterent*, „niech wszyscy klękają”, idąc za przykładem Akwili i za Orygenesem. Uważali oni '*brk*' za tryb rozkazujący hebrajskiego czasownika *bārak*, „klękać”, co przyjmuje jeszcze jedno z najnowszych tłumaczeń polskich: „a słudzy mieli wołać przed nim: «Na kolana!»”²⁴. Jest to oczywiście wyjaśnienie błędne, gdyż litera '*alef*' stoi mu na przeszkodzie. Egipcjolodzy doszukiwali się więc wyrazu egipskiego w przekonaniu, że opowiadanie biblijne posiada rzeczywiście jakieś zaplecze egipskie.

Gdy hieroglify egipskie, kursywne pisma hieratyczne i demotyczne nie były jeszcze odszyfrowane, szukano rozwiązania w języku koptyjskim. Znany hebraista włoski Giovanni Bernardo de Rossi (1742–1831) zaproponował więc w 1808 r. koptyjską etymologię wyrazu '*abrēk*', dzieląc go na dwa słowa: *ape rek*, tj. „schylać głowę”²⁵. Egipskiej etymologii doszukał się sto lat później Wilhelm Spiegelberg, sądząc, że '*abrēk*' odpowiada neogipskiemu wyrażeniu *ib r-k*, „serce do ciebie”, w znaczeniu „uwaga!”²⁶. Wyjaśnienie to przyjmowali

- 1 *Hieronymus, Hebraicae quaestiones in libro Geneseos* (CCSL 72; Turnhout 1959), reprodukcja tekstu P. de Lagarde (Leipzig 1868); *Liber Hebraicarum quaestionum in Genesim: PL XXIII*, 998.
- 2 Miszna, *Taanit* II, 1.
- 3 *Chumasz Pardes Lauder*. Księga Pierwsza: Bereszit (Kraków 2001) 262.
- 4 *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu* (Częstochowa 2011) 110.
- 5 J. de Rossi, *Etymologiae Aegypticae* (Roma 1808) 1, 339.
- 6 W. Spiegelberg, *Ägyptologische Randglossen zum Alten Testament* (Strassburg 1904) 14-18.

Namiestnik, ochmistrz – אַבְרָק, אַבְרָק

jeszcze Roland de Vaux w 1951 r.⁷ i Édouard Dhorme w 1957 r., w tłumaczeniu Starego Testamentu tzw. *Bible de la Pléiade*. Były i inne interpretacje egiptologiczne, czasami problematyczne z punktu widzenia samego języka egipskiego. Większym zainteresowaniem egzegetów cieszyła się przez pewien czas hipoteza Józefa Vergotego, gdyż nawiązywała do tłumaczenia Wulgaty. Otóż J. Vergote usiłował zidentyfikować 'abrēk z neoegipskim czasownikiem brk, który poświadczony jest w znaczeniu „ofiarować”, być może „klękając” przy tej czynności⁸. J. Vergote dopatrywał się tu trybu rozkazującego drugiej osoby liczby mnogiej, użytego w znaczeniu „oddajcie hołd”⁹. Początkowe 'alef tłumaczył wyjątkowymi przypadkami neoegipskiej pisowni trybu rozkazującego trójspółgłoskowców w pismach literackich, w których jest on czasami poprzedzony samogłoską prostetyczną, wprowadzoną przez 'alef. Interpretacja ta nie przekonała wszystkich egiptologów, jak to najobszerniej wyjaśnił Bernard Couroyer¹⁰.

Dzięki odkryciom archeologicznym i osiągnięciom badań językoznawczych zagadnienie biblijnego 'abrēk jawi się dziś w innym świetle. Zidentyfikowanie tego wyrazu z akadyjskim abarakku, „ochmistrz”, zaproponował Helmut Bossert w 1948 r., powołując się na āṣarakus z hieroglificznego luwijskiego tekstu dwujęzycznej inskrypcji z Karatepe¹¹. Bezwzględnie wykazano mu błędne zestawienie wyrazów, gdyż wa/i-ra/i-ku-sa jest tam imieniem własnym władcy Adany¹². Johannes Herrmann zauważył jednak w 1950 r., że porównanie abarakku z 'abrēk zasługuje na zastanowienie się¹³. Trzeba było na to czekać do roku 1974, gdy w końcu zidentyfikowano abarakku, 'abrēk i hbrk z fenickiej wersji dwujęzycznej inskrypcji z Karatepe¹⁴. Konstrukcja fenicka hbrk b'l i luwijski odpowiednik CAPUT-ti-i-sá stanowczo wykluczają tłumaczenie hbrk przez „błogosławiony” i pokazują, że jest to tytuł wysokiego dygnitarza, określonego mianem „ochmistrza” swego boga¹⁵. Interpretację tę potwierdza dwujęzyczna inskrypcja z Çineköy, 30 km na południe od Adany (Turcja). Królewski tytuł fenicki hbrk b'l odpowiada

- 7 R. de Vaux, *La Genèse* (Paris 1951) 183, przyp. a.
 8 R. Hannig, *Die Sprache der Pharaonen*. Grosses Handwörterbuch Ägyptisch-Deutsch (2800-950 v. Chr.) (Mainz a/R 1997) 257.
 9 J. Vergote, *Joseph en Égypte*. Genèse, chap. 37-50 à la lumière des études égyptologiques récentes (Orientalia et Biblica Lovaniensia III; Louvain 1959) 140.
 10 B. Couroyer, recenzja w *RB* 66 (1959) 591-594.
 11 H.Th. Bossert, „Die phönikisch-hethitischen Bilinguen von Karatepe”, *Oriens* 1 (1948) 163-192.
 12 J.D. Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions* I (Berlin 2000) 44.
 13 J. Herrmann, „Zu Gen 41,43”, *ZAW* 62 (1950) 321.
 14 E. Lipiński, „From Karatepe to Pyrgi. Middle Phoenician Miscellanea”, *RSFen* 2 (1974) 45-61 (zob. 45-47).
 15 W. Röllig, „The Phoenician Inscriptions”, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions* II. Karatepe-Aslantaş (ed. H. Çambel) (Berlin 1999) 50-82 (zob. 58).

tam luwijskiemu (DEUS)TONIT[RUS]-*hu-t*[*a-sa* SERVUS-*ta-sa*], „sługa Tarchunty”¹⁶.

Tytuł *hbrk* pojawia się także w inskrypcjach fenickich na pieczętkach pochodzących z VIII lub VII w. p.n.e. i należących do „ochmistrzów” (*hbrk*) lub „ochmistrzyń” (*hbrkt*) dworów panujących lub magnatów z południowo-wschodniej Anatolii. Ich tytuł *hbrk* lub *hbrkt*, widniejący na ich oficjalnych pieczęciach, nie znaczy oczywiście „błogosławiony” lub „błogosławiona”¹⁷, ale określa ich funkcję, podobnie jak *hspr*, „pisarz”, *ʾšr* *ʿl hbjt*, „marszałek dworu”, *ʿbd hmlk*, „sługa króla”, czyli minister, lub *ʿbd*, „sługa”, z imieniem własnym panującego, itd.¹⁸ Inskrypcje pochodzą z Cylicji, jak pokazuje paleografia, i przynajmniej część tych pieczętek należała do osób noszących imiona anatolijskie¹⁹. Zakupienie jednej z nich w Bagdadzie (VA 2791) nie świadczy o mieszkaniu jej pierwotnego właściciela w Mezopotamii. Nader rzadkie określenie *htm* z „ta pieczęć”, wryte w samej inskrypcji, znajduje się też na pieczęci pewnego Muwanannaša (B.N., Chandon de Briailles 238), z pewnością Anatolijczyka. Imię innego właściciela *ʾsj* występuje m.in. na pieczętkach z legendą w hieroglificznym piśmie anatolijskim: *á-zí-à* (Laroche 19-376-450)²⁰. Dokładne pochodzenie pieczętek z inskrypcją podającą tytuł *hbrk(t)* jest nieznane.

Określenie „błogosławiony” występuje jedynie na pieczęcie wotywniej, która nie służyła do ostemplowania dokumentów, jak dowodzi obecność inskrypcji na boku pieczętki²¹. Spotyka się je również w jednej inskrypcji neopunickiej²², gdzie charakteryzuje ono ofiarodawcę, podkreślając, że złożona przez niego ofiara jest dziękczynieniem za otrzymane błogosławieństwo. Przypisanie Filistynom pieczętek z tytułem *hbrk(t)* jest bezpodstawne.

Fenicka pisownia *hbrk* jest pierwotna, gdyż odpowiada ona formie wyrazu poświęconej w Tell Mardich / Ebla, gdzie jej pierwszy znak *ʾà* oznacza

16 E. Lipiński, *Itineraria Phoenicia* (Studia Phoenicia XVIII; OLA 127; Leuven 2004) 124.

17 To błędne tłumaczenie podają jeszcze N. Avigad i B. Sass, *Corpus of West Semitic Stamp Seals* (Jerusalem 1997) nr 717, 718, 720, 722, 723.

18 Tytuły hebrajskie zebrali Y. Avishur i M. Heltzer, *Studies on the Royal Administration in Ancient Israel in the Light of Epigraphic Sources* (Jerusalem 1996; po hebrajsku), z fotograficzną reprodukcją pieczętek i odszyfrowanymi inskrypcjami: 179-230, nr 1-216.

19 E. Lipiński, „Notes d'épigraphie phénicienne et punique”, *OLP* 14 (1983) 129-165 (zob. 133-139); tenże, *Itineraria Phoenicia* (n. 16) 130-133.

20 H. Gonnet, „Les légendes des empreintes hiéroglyphiques anatoliennes”, D. Arnaud, *Textes syriens de l'âge du Bronze Récent* (Sabadell – Barcelona 1991) 198-214 (zob. 207, nr 88a); D.A. Kennedy, „The Inscribed Seals in the Ashmolean Museum”, *RHA* 63 (1958) 65-84 (zob. 74, nr 24).

21 Zob. P. Bordreuil, *Catalogue des sceaux ouest-sémitiques inscrits* (Paris 1986) nr 76.

22 A. Ferjaoui, *Le sanctuaire de HENCHIR el-HAMI*. De Ba'al Hammon au Saturne Africain, Ier s. av. J.-C. – IVe ap. J.-C. (Tunis 2007) 128-130, nr 2, 3.

syłabę *ha*²³. Pisownia hebrajska *'brk* świadczy natomiast o osłabieniu spółgłoski gardłowej. Wokalizacja **habarak* zdaje się najwłaściwsza i odpowiada pisowni tekstów z Mari, gdzie znajdujemy *a-bar-ra-ki* i żeńskie *a-ba-ra-ka-tum*²⁴. Spotyka się też pisownię przez *i*: *a-ba-ri-ik-ku* i jej skróconą formę *ab-rik-kum*²⁵. Ta ostatnia odpowiada hebrajskiej wokalizacji *'abrēk*, a *'abrak* będące podstawą homiletycznej interpretacji midraszu *Bereszit rabba* jest zapewne skróconą formą *abaraku*, poświadczoną także przez formę żeńską *ab-rak-ka-tum*. Wyrazowi przypisuje się zazwyczaj pochodzenie sumeryjskie, ale jest to niepewne ze względu na nieznaną w języku sumeryjskim dwusylabowy rdzeń **habar-* i użycie dwóch znaków klinowych do napisania odpowiedniego logogramu. Należy brać tu pod uwagę pochodzenie huryckie (*abara, abari?*)²⁶. Końcówka *-akku* jest staroakadyjskim sufiksem zapożyczonych rzeczowników, które oznaczają pewną funkcję, np. *iššiakku*, „rządca”, wyraz zapożyczony z sumeryjskiego *e n s i*.

Logogram czytany *a g r i g* interpretowano jako *abaraku* także w tekstach asyryjskich i nowobabilońskich, lecz dwujęzyczne archiwum z Ma'lanā/Ma'allanate pokazało, że w VII w. p.n.e. czytano je *masennu / mašennu*, gdyż aramejskie *mšn* odpowiada tytułowi ¹⁰AGRIG (¹⁰IGI.DUB) tabliczek nowoasyryjskich²⁷. *Abaraku* było jednak dalej używane, jak dowodzi np. wyraz pochodny *ab-rak-ku-ti*, „funkcja ochmistrziny”, użyty za panowania Asurbanipala²⁸, lub urząd *mār a-ba-rak-ku* z tabliczki nowobabilońskiej²⁹.

Asyriolodzy często dzisiaj przekładają wyraz *masennu / mašennu* jako „skarbnik”. Jednak działalność tego dostojnika nie ma bezpośredniego związku z taką funkcją, a znaki klinowe jego tytułu ¹⁰IGI.DUB sugerują „czytelnika tabliczki”, czyli pewnego rodzaju „herolda” ogłaszającego w imieniu władcy ważne zarządzenia. Tłumaczenie Septuaginty κῆρυξ nie odbiega zatem od podstawowego znaczenia wyrazu. Nie znaczy to oczywiście, że *'abrēk* pełnił istotnie funkcję rzecznika w I tys. p.n.e.

²³ Lipiński, *Itineraria Phoenicia* (n. 16) 125, z dalszą bibliografią.

²⁴ *ARM* VII, 263; IV, 14' i 120, 8; *ARM* X, 72, 14; itd.

²⁵ *AHw* 3b-4a; *CAD*, A, 32-35.

²⁶ *Abara* jest imieniem wielkiej bogini huryckiej miasta Samuḥa (R. Lebrun, *Samuha, foyer religieux de l'Empire Hittite* [Louvain-la-Neuve 1976] 26-28), a *Abari* występuje m.in. jako tytuł huryckiej bogini Liluri z Manuzija (*KUB* XLIII, 51, verso 3). Świeckie użycie tytułu w III tys. p.n.e. może pochodzić z huryckiej stolicy Tell Mōzān, dawnego Urkisz, w północnowschodniej Syrii.

²⁷ E. Lipiński, *Studies in Aramaic Inscriptions and Onomastics* III. *Ma'lanā* (OLA 200; Leuven 2010) 154, 158-159, 161.

²⁸ *AHw* 4a: *ab(a)rakkūtu*.

²⁹ BM 31976, 3-4: K. Abraham, *Business and Politics under the Persian Empire* (Bethesda 2004) 526.

Etymologicznie, *masennu* / *mašennu* zdaje się oznaczać osobę powtarzającą czyjeś słowa, jak sugeruje pełny tytuł *m₁n rgm* w tekstach ugaryckich³⁰. Odpowiada to hebrajskiemu *mšnh* i tak brzmi istotnie tytuł dostojnika w Rdz 41,43, gdzie *mirkebet ha-mišneh* należy tłumaczyć jako „rydwan rzeźnika”, a raczej „rydwan namiestnika” ze względu na kontekst, a nie „swój drugi rydwan”³¹. Etymologiczne znaczenie *masennu* / *mašennu* nie odbiega zatem od zasadniczego sensu złożonego logogramu ¹⁰IGI.DUB.

Jeśli *mišneh* i *'abrēk* z Rdz 41,43 są równoznaczne z akadyjskimi *masennu* / *mašennu* i starszym *abarakku* / *abrikku*, „namiestnik”, „ochmistrz”, oznacza to, że opowiadanie o Józefie egipskim pochodzi z okresu monarchii izraelskiej. Centralna rola Józefa wskazuje na Królestwo Północne, zapewne na IX w. lub na wczesny VIII w. p.n.e.³² Potwierdza to klasyczny język hebrajszczyzny biblijnej tych rozdziałów, a także wyjątkowe użycie archaicznego wyrazu *'abrēk*.

³⁰ E. Lipiński, „In Search of the Etymology of Some Semitic Loan-Words”, *Fucus. A Semitic – Afrasian Gathering in Remembrance of Albert Ehrman* (ed. Y.L. Arbeitman) (Current Issues in Linguistic Theory 58; Amsterdam 1988) 325-333 (zob. 325-329); tenże, *Studies* (n. 27) 158-159.

³¹ *Pismo Świąte* (n. 4) 110.

³² E. Lipiński, *Studia z dziejów i kultury starożytnego Bliskiego Wschodu* (Kraków 2013) 189.